

Faluvége és a külváros között

Bori Imre

NÉMETH ISTVÁN: EGY EMBER ÜL AZ UDVARON, FORUM KÖNYVKIADÓ, NOVISZÁD, 1959.

Nem az első könyvet nehéz megírni, hanem a másodikat. Az első benyomás csökönyös kényszere indít, amikor ennek a kötetnek a homlokára éppen ezt a valaha olvasott gondolatot írom fel. A „második könyvről” szóló aforizma Németh István kötete kapcsán magától értetődően nyomul az olvasó tudatába, olyan írói sajátosságokkal és problémákkal találkozik az Egy ember ül az udvaron címen összegyűjtött írásokban.

Írói nyitánya a Parasztkirályság című elbeszélés-gyűjteménye volt. Nem összevetni szeretnék itt, hanem az indulást jellemezni ezzel az utalással. A Parasztkirályság nemcsak Németh István írói múltját jelenti, hanem azt a pontot is, ahonnan a „szegény ember világának” írói ábrázolása irodalmunk fejlődésében elindult. Nem megtagadni kell ezt a múltat, hanem legyőzni, túlhaladni rajta. Most megjelent elbe-

szélés-kötete ennek a „túlhaladásnak” a jegyében fogant.

A szegényember világbábrázolásának a magyar irodalomban meghatározott normái voltak és vannak. A látás szöge az elmúlt ötven év alatt alig változott valamit. A Mikszáth—Gárdonyi—Tömörkény—Móra—Móricz Zsigmond vonal szemléletével, népszerűségével rányomta bélyegét minden irodalmi kísérletre, amely a szegények életét akarta írásba menteni. A mai magyar irodalom még ma is ennek az irányzatnak a nyomdokain jár, csak a „cél-szűrő szegény embőr” típusát felváltotta az „öntudatos tszcs-tag” típusa. Németh István is erre az irodalmi hagyományra építette a maga „parasztkirályságát”, de nem maradt meg itt. Megkezdte ezt mind az írói viszonyulás, mind a formaadás területén felszámolni.

Azért volt nehéz megírni ezt a második könyvet, mert ennek többnek, és nemcsak jobbnak, hanem más emberi világúnak is kellett lennie. Erre kényszerítette éppen úgy belső, írói öntudata, mint eszmélkedése az irodalomban, a modern irodalom kényszerítő

hatása, valamint az a nagy fejlődés, amit vajdasági irodalmunk a jugoszláv irodalommal együtt az utóbbi években megélt. Az Egy ember ül az udvaron az útkeresés könyve. Hibái ebből erednek, erényei ettől csillognak.

Németh István élményeinek alaprétege a vajdasági falu életében képződött. S ez természetes is. Vajdaság paraszti világ volt, s aki e táj emberének életéből merített, ebből indult, magával hozta ezt a világot. Németh István első kötetében belülről, a szemléleti azonosultság állapotából nézte a maga írói világát, s ha most második könyvéről beszélek, elsősorban az írói szemléletmód változásairól kell szólnom, amelyek ott lapulnak kötetének tizenhárom elbeszélésében.

Németh István elszakadt fiatalokora szemléletétől, s életismeretét, a társadalmi élet rügóinak megismerése, általában társadalomtudományi ismeretei, az a gondolati munka, amelynek nyomán meghatározott világszemlélet kovácsolódhatott ki benne, döntően befolyásolták írói alakulását, fejlődését. A paraszti világot nem abszolút, hanem viszonylagos voltában fogja fel most már, nem az egyetlen lehetséges életformát látja benne, hanem csupán egyikét a lehetséges életformáknak, amely így sem mozdulatlan, hanem állandóan fejlődő, változó emberi életet sokaságából áll. Nem az áhitat, hanem a bírálat szemével nézheti ennek következtében írói világát, nem az évszázadok állóképét meríti elbeszéléssé, hanem azokat a tapogatózó lépéseket figyeli, azt a lelki elmozdulást, amit paraszti hősei lélekben, magatartásban, érzelmekben tesznek egy új, merőben más élet felé. A változást nyomozza legtöbb elbeszélésében.

A falvainkban valóságban lejátszódó gazdasági, társadalmi változások lelki vetületét szemléli, s ami új ennek nyomán elbeszéléseiben megjelenik az a faluból a város felé tartó emberek változásokra kényszerült tudata. Az írói világ szintér-változásának lehetünk szemtanúi elbeszéléseiben. Az elbeszélések egymásutánja is ezt sugalmazza az olvasónak. Szüle című elbeszélése a halállal találkozó riadt öregasszonyról még klasszikusnak nevezhető falusi téma, de a Délután az emberek hazamennek című kötetzáró elbeszélés már gyárban játszódik le, hősei gyári munkások, ez már egy új emberi erkölcs megformálásának igényével készült.

Faluból a város széléig, falusi portától a külvárosok „szívfacsaróan sivar, szürke, kis udvaráig” kísérik hőseit, lesi meg, mutatja meg őket. Kötetének első öt elbeszélése falun játszódik le, nyolc írása pedig városi témájú. Ezek a számok egymáshoz viszonyítva is jellemzően mutatják azt a fejlődést, amit Németh István gondolati útján megtett, szemléletében és ismereteiben gyarapodva.

Öt falusi témájú elbeszélése sem mentes az új szemlélet hatásaitól. Jellemző rájuk, hogy szinte valamennyiben erkölcsi kérdést bolygat meg, figyelmé a társadalmi erkölcs problémáira irányul. Az emberi magatartás és gondolkodásmód ábrázolása — a külsőségek helyett — megnövekedett írói igényét és megváltozott társadalmi szemléletét mutatja. Központi írása egész kötetének s falusi témáinak is a kötet címadó elbeszélése: Egy ember ül az udvaron. A „boldog ember” móríci hősére emlékeztet elbeszélésének ez az embere, aki „felgyűrt ingújjal ül az udvara egyik sarkában s nézegeti az imént felsepart tiszta udvart” és mire az elbeszélés végéhez érünk, ugyanúgy változik át ez az igénytelen „boldogság” nagy-nagy boldogtalansággá, mint Mórícz nagy regényében. „...Milyen jó volna, ha az ember mindig olyan boldog lehetne, mint ő az előbb, pár pillanattal, amikor az elvégzett munka nyönyörűsége úgy kisimította a lelkét. De valahonnan mindig, mint a derült égből a villám, lecsap az emberre valami dühös méh, és egyszerre vége mindennek, egyszerre eszébe jut az embernek minden...” A munka öröme, a boldogság és boldogtalanság kérdéseit veti fel egy igénytelen emberi élet rajzában. Egyetlen mozdulat, egyetlen emberi reakció fényével megvilágítja hőse életének igénytelenségét és a szegényember-sors megszorult egyhangúságát, amely nem áll másból, mint: „...lemegy majd a faluba és amikor az emberek kijönnek a nagymisérről, publikáció után, bemegy szótlan társáival a kocsmába és isznak és csak késő délután tér haza részegen. Hétfőn kezdődik a hétköznapi munka. Eljön majd a szombat is, és ha aznap nem esik az eső, a hét utolsó munkájaként felsöpri az udvart, aztán leguggol egyik sarkában és megélt érzi majd azt a végtelen nyugalmat, amit ma érzett és mindenkor munka után, ünnep előtt.” Egy kezdetleges társadalmi tudat raj-

zát adja, amely nem terjed túl a jelzett életrend szűk keretén: a boldogság netovábbja a rendbetett udvar, a rendbehozott szoba, amikor „tiszták az edények a stelázsím”. És ezt a tudat-állapotot tükrözi a fátumszerűen megjelenő boldogság-rontás is, ami ott ül hőse egész életén. Az elbeszélés többi részlete, bár kiegészíti a képet, nem ér fel az udvar sarkában ülő, munkájában gyönyörködő ember „boldogsága” rajzával. A kolbászt kívánó és ezért mézárósnak készülő gyerek gondolatában az apa élete motoz tovább, s erre is mintegy az apa árnnyéka borul.

A derék ember című elbeszélésében is ennek a kezdetleges, primitív társadalmi tudatnak változatát rajzolja a „Hitler-bajúszú, jól megtermett kővér ember” és a „mindig földrenéző, madárkoponyájú, vékony kis ember” beszélgésében. Nem új írói módszert alkalmaz ebben, de jól megmutatja a „madárkoponyájú ember” észjárását, aki szegény létére nem iratott földet, ma is napszámba jár jobbmódú parasztokhoz, és kimondja a lecsúszott gazdagnak „féltevéörzött” titkát, — mert hátha az és barátai „még mind erősek lehetnek” —, hogy „azért akkor jobb világ volt”. Jellemző az írónak az emberi tudat állapota felé fordult figyelme, hogy még az *Öregember a macskával* című elbeszélésében is, amely példás paraszttörténetnek indul, a végén ismét ennek a primitív tudatnak a rajza felé fejleszti a történet menetét. Hasonló az eset Az erdő és magányos fa című írásában is. Itt is abból a meséből, amely egy magányosan élő apáról szól, aki kedveskedni akar főztjével a városból hazaérkező fiának, de az nem dicséri meg főztjét és ezzel megsérti, kiemelkedik egy mondat, amely újból a primitív tudat rajzára irányítja figyelmünket: „Az ember teljes meglegedésel, boldogan fogott a főzéshez”.

Jellemző Németh István fent említett elbeszéléseire, hogy szinte mindegyikben megzavarodik a „boldogság” primitív öröme, a meglegedettség, amely szűkreszabottan is ott él hőseiben, amelyet a maguk módján megteremtettek, vagy vágyaikban megálmodtak; megzavarodik az öröm, ürmé válik, s írásai a falusi életképek megszokott harmóniája helyett egy diszsonáns, de meglátásban új, termékeny, kísérleti életábrázolás, életfelfogás felé mutatnak.

A „megszakadtság”, megroppanás, amely falusi történeteit jellemzi, az idill komorabb színűvé válása, amely ott lebeg írásai felett, a városi történeteit bevezető Idegeneknek mutatkozik meg a legvilágosabban. Németh István ebben az írásában kiélezett formájában mutatja meg a problémát. Balogh bácsi városban él, tanult fiánál lakik és fiát, unokáját, menyét és egész környezetét idegennek érzi. „Szerette volna megkérdezni a fiától, hogyan érez és gondolkodik ő milyen módon és nagy kényelemben? Ami itt van ebben a szobában, minden tárgyon, mintha az ő verejtékcseppje is csillogna. Pedig neki ehhez az élethez semmi köze. És a fiának se az ő volt életéhez. Miért taníttatta? Hogy az ő élete küzdelemmentes legyen? Most tisztán és világosan érzi, hogy nemcsak azért, és megérezte azt is, hogy az ő élete ebben a kellemesen meleg, csöndes, kényelmes, félhomályos szobában megszakadt és nyomtalanul elenyészik”. Ami paraszthősei „boldogságát” megzavarja, itt a gondolkodás, életfogás, élet-élés ellentétében teljes mértékben kibontakozik, legalábbis a felszínen, és ezt jól s találóan érzékelteti Németh István. Az öreg Balogh is „boldog” lehetne. Például, ha unokája nem nagyapának, hanem öregapának szólítaná és nem kezitcsókolomot köszönné neki, menyének nem nagyapa lenne és nem kínálgatná az asztalnál, ahogy a vendéget szokás. Nem két nemzedék, hanem két élethez való viszonyulás, két életmód, az élettől két félt váro tudat találkozik össze elbeszélésében. A múlt morzsolódik fel hősei lelki vetületében falun — habár ott az elmozdulás még nem látszik meg annyira —, és városban is. Érdekes megfigyelni, hogy falusi története (az egy Derék ember kivételével) monológok, sőt Balogh bácsi története is az. Városi története egy részében azonban az elbeszélések dialógusjellege az uralkodó, az emberek egymással szembenállása határozottabb, ezekben az elbeszélésekben a hősök összecsapnak, egymással ellentétes magatartást, tudatvilágot képviselnek. Az Idegenek még csak lelki történésként mutatja ezt, az öreg Balogh gondolatain keresztül vetítődik fel, de a Szemetes bosszúja című elbeszélésében már az emlékeihez menekülő és az emlékeitől szabadulni akaró emberek párbeszéde folyik, inkább a jelenben élő ember áll szemben a múlt volt uraival. Helyzetek és ember-típusok különböző változataiban is

ugyanaz az élethelyzet ismétlődik: ezt találjuk meg az Utas az állomáson párbeszédében, a Két szolga ellentétében. A szemetes és a „goszpogya”, a volt utca-seprő (most hivatali szolga) és a volt banktisztviselő (most titkár) dialógusában az emberi magatartás kétfélesége teremti meg az elbeszélés légkörét és a beszélgetések gondolatmenete mutatja meg hőseinek tudat-világát, e gondolkodásmód egyszerre primitív és mégis az újdonság erejével ható voltát. Matyi bácsi még visszakívánczozik az utca-seprők rosszabb életfeltételei közé, visszasírja elmaradt életét, de az, hogy nem veszi le sapkáját a népbizottság elnöke előtt az irodában, már nemcsak „butaságának” a jelképe, hanem annak az új, emberibb viszonynak is (természetesen egészen kezdetleges szinten), ami lehetőségként a hősből, Matyi bácsiban, is él. Ezt világítja meg Zakariásnak, a volt szolgalelkű, alázkodó tisztviselőcskének a kérdése: „Tán még benn is fejen volt a subara?”.

Városi témájú elbeszéléseiben külvárosi udvarok, kislakások világát mutatja meg. A faluból városba került emberek állomása ez. A nappali álom című elbeszélése éjjeli órének vizsgálódásaiban, — a monológus felé hajló módszerrel — a városban élő, de még nem városiasodott ember gondolatvilágát mutatja meg, azokat a kétségeket, amelyek felmerülnek évtizedek városi élete után is: jó utat választott-e, hogy városba költözött, hiszen még mindig boldog, ha falubelijével találkozik, de ez a boldogsága rögtön keserűséggé is válik benne, mert azok már idegennek tartják, megváltozottak, másnak, bár nem szakmunkás, a városi életformák legkezdetlegesebb szintjén áll; nem tanul semmiféle szakmát, napszámos volt és éjjeli ór lett, de helyét „sohasem találta ebben a nagy városi zürzavarban”, és mindig arról álmodozott, hogy „haza is látogat ő már egy vasárnap!” Szeretne egyszer már úgy igazán „hazamenni”. E tudatok környezetrajzában, ha csak egészen vázlatosan is, de jelzi a városi életformának egy fejlettebb fokát Micinek, a gyárilánynak az udvari napozásában. Ugyanezt a környezetet rajzolja a Hulladék című elbeszéléseiben is. Panorámája ez a külvárosi bérházudvar lakóinak, azoknak a tudatfokoknak amelyek itt képződnek. Fölvonultatja és néhány soros jellemzéssel elénk állítja Micit, előző elbeszéléseinek gyárilányát, a bogárnár-

műhely mesterét, a segédeket, inasokat, a „görbe kis munkást”, aki a „szocializmust szidja”, kizárólag operettenét halleat és kanadai rokona van, egy nyugdíjas öregurat kutya-mániájával, a fősvény háztulajdonos néniékét; az unokáitól körülvevett, tizfilléres ponyvát olvasó, nagyhasú öregasszonyt, a csavargó vejét, mindig szülő feleségét. Igényben, életmódban egyikük sem emelkedik ki, ugyanazt az apró, szűklátókörű, kicsinységekbe fulladó, lezárt szemhatárú ember-világot mutatja meg, mint falusi elbeszéléseiben is. Hősei a városi életforma perifériáján élnek, s csak külsőségekben hasonultak. Lélekből őrzik még, tudatuk alatt érintetlenül hagyták a magukkal hozottat: a primitív társadalmi tudatot, az élet ösztönös élését. Kötetét Sanyi bácsi alakjával fejezi be, aki ösztöneiben, gondolkodásmódjában is az emberi magatartásnak egy igazabb formáját képviseli magához hiva, pártfogásába véve Szutykot, az utca örökké éhes, gyereket.

Az írói elgondolás, amely e könyv szerkesztésében megnyilvánul a tudatállapotokra irányult figyelmet mutatja. A Szüle öregasszonyának motyogásától („A nagy Ilus, a lánya, kint van kapálni a közösben. Minden a helyén van. Szegény Juui meghalt. A temetésre föltétlenül el kell mennie. A bab a kemencében. Hát akkor mit felejtett el? Semmit. Csakugyan minden rendben van. Nyolcvannégy év után végre minden rendben van”), az élet ösztönös élésének e rajzától, Sanyi bácsi örökbe fogadó hívásáig az emberi élet és életformák változatos és gazdag világát mutatja meg. Hősei kis emberek, akik nem látnak bele a társadalom életébe, mechanizmusába; sorsukat, ha felmérjük, kis boldogságok és nagy boldogtalanságok egyszerű megnyilvánulásainak látják. A múlt terhe alatt nem tudnak igazibb életforma felé törni.

Hősei valamennyien ennek az életállapotnak a megtestesítői, valamenyiben a falu életformája küzd a városéval, s a régivel harcol az új. Az *Elsettek* című írás csupán abban különbözik a többitől, hogy hősei a városi életforma egy megrekedt fokát élik, ösztönösen cselekszenek, nem hatolt tudatukig az emberi élet igénye. Erre figyelmeztet az írás monológ-jellege is. Az úrhatnám, dolgozni nem szerető, kispolgári asszony magánbeszédében ez a múlt termelte életstílus és felfogás

kap hangot, amely éppen úgy elmaradott, primitív, visszahúzó, gátló, mint am azok életében a falu évszázados öröksége („Ha valahova elküldtem, mindig ráparancsoltam és tizszer is a szájába rágtam, hogy ha bemegy valahová, kopogj az ajtón és alázatos szolgája, és nagyságos úr, vagy kisasszony és tetszik tudni, és finoman megmagyaráztam neki, hogy viselkedjen az urakkal, mert azok mind finom emberek, nem olyan dicszópásztor ivadékok, mint te...”).

Németh István élet-, probléma- és társadalomlátásának, aklotói tevékenységének nagy gyarapodása kétségtelen gazdagodása ez a kötet. A valóság megközelítésének ez az elsősorban gondolati útja, a külsőségek után az emberi tudatállapot ábrázolásának törekvése jelzi az írói fejlődést. Németh István írói világa nemcsak szélességében, hanem mélységében is gyarapodott azáltal, hogy új társadalmi élet-területeket vont érdeklődési körébe, hogy az emberi életetek felszíne, a külső történet alatt megtalálta a lelkit, a tudatban megragadt, ott működő társadalmi vonatkozásokat: egy szóval hőseinek társadalmi tudatára lelt.

A formaadás már ennek a gyarapodásnak, látás-váltásnak a következményeként jelent meg, s ezen a területen munkája nem olyan egyértelmű, mint az élet jelenségeinek meglátásában. Ha szemléletileg a fejlődés a paraszti világ ösztönös vetítésének elhagyása, a formaadás területén ez a munka a magyar szépprózai hagyománytól való elszakadás kísérlete, az elbeszélés elszakadása az anekdotától. Németh István megoldásai, a felmerülő nehézségek miatt, nem mindig célbatalalók. Ahány elbeszélése van e kötetben, annyi megoldási kísérlettel találkozunk. Közös sajátosságuk a monológus és a dialógus nagy szerepe. Ez a módszer általában alkalmas a hősök gondolatainak közvetítésére, a külsőségek leírását így válthatta fel a hősök gondolati, érzelmi, hangulati életének megmutatása. A *Szüle* című kötetnyitó elbeszélésben például a monológus még bátoritanul vesyül bele a klasszikus elbeszélés szerkesztésbe és leíró módszerbe, de az *Elesettek* már szinte teljes egészében monológus, a narratív rész már csak keret, összekötő szöveg, alig van szerepe a mondanivaló kifejezésében. *Egy ember ül az udvaron* című elbeszélésében a leírás és a magánbeszéd egyforma szerepe hozzájárul ahhoz, hogy ezt az elbeszélést —, habár sok aránytalan-

sággal találkozunk benne, (sokat időzik a tyúkok és méhek párharcánál és aránylag kevesebb hely jut az ember megmutatására), egyértelműen megfogalmazottnak lássuk. Dialógusos elbeszélései közül sikerült A szemetes bosszúja, amelyben a szavak karakterizáló szerepe uralkodik, egyszerre tud velük emberi jellemeket és társadalmi magatartásokat is megmutatni, míg az Utas az állomáson álom-technikája, naív befejezése, a botorkáló útkeresés történetét irreálissá, az elbeszélés prostituált hősnőjét pedig megfoghatatlanná teszi.

A Hulladék nagyot-marokolása, sok szereplő megjelentetése, vagy legalábbis emlegetése, inkább hat egy regény cselekmény-vázlatának, mint elbeszélésnek. Nem véletlenül veszi itt át a szót hőseitől az író, nem véletlenül váltja fel éppen itt a megmutatást az elmesélés. Amilyen biztosan rajzol meg Németh István egy-egy embert, olyan bizonytalanul szól, ha elbeszélésében több hőst akar szerepeltetni.

Hősei megmutatásában elhagyta az aprólékos részletezést, a külső történet inkább csak vázlatos helyezköttést jelent nála, de a mondanivaló súlyát nem ezek az elemek, hanem a lelki történések hordozzák. Nem „testközelből” mézi hőseit, nem a borostás arc, a rossz kalap, a kerges tenyér, a lakás, az udvar tűnik fel elsődlegesnek írásaiban, sikerült megtalálnia azt a kellő távolságot, amelyből hőseinek tudat-világát megformálhatja. Ebből a szempontból például nagyon érdekes, hogy hősei névtelenek, s beszédjükben sem követik a paraszti témájú elbeszélések szokásos affektált népieskedését. Egy-egy tájnyelvi szó, hangalak csupán színesítő, de nem jellemmegmutató szerepet kapott.

Elbeszéléseiben nem történeteket mond el, hanem állapotokat rögzít, hőseit néhány egyszerű mozdulattal rajzolja meg, s ez szoros kapcsolatban látszik lenni ember-és problémalátásának minőségi változásával. Hősei alig cselekszenek, alig történik velük valami. Amikor az elbeszélésbe lépnek, már megtörtént velük az, amiről elmélkednek. A meditációnak, a gondolati elemnek e benyomulását a paraszti élet ábrázolásába csak üdvözölni lehet. A fentiek következménye pedig az, hogy elbeszélései nem zárt világot mutatnak, egyik sem hat a befejezés zártságával:

megjelennek az író színpadán, megmutatkoznak s egy-egy meditatív pillanataik után eltűnnek, anélkül, hogy meg is oldának életük problémáját. Az elbeszélések statikus világa egy mozgásban lévő világot sejtet és mutat meg.

Nagyon tanulságos feladat volna részletesen összehasonlítani Németh István történet-indításait és zárórészeit. Mindegyik elbeszélése nyugodt, narratív mondatokkal indul, majd a monológus, illetve dialógus benyomulásával hangot vált s a vége, bár a befejezést jelenti, de nem a hősök életének, történetének végét is. Mindegyik elbeszélésében a kezdet és a vég között, lelki síkon, az emberi tudatban valami megmozdul; bár nem történik hőseivel szinte semmi, mégis más emberként távoznak szemünk elől. Az elbeszélések a megvilágosodás pillanatait mutatják a hősök életében. Ezért nem tudta az író a szokásos módon befejezni hősei történetének elbeszélését.

Az *Egy ember ül az udvaron* a fenti új jegyeknél fogva, Németh István fejlődésének egy új, pozitív jellegű állomása. Nagyszerű írói lehetőségek felcsillanását mutatja kötete, kiaknázásukkal irodalmunk új és gazdagodó szakasza értékes alkotásokkal gyarapodhat. Ebben a kötetében az indulás pillanatában leshetjük meg az író. Látja a célt és kitapogatta az utat, amelyen haladni lehet. Szép és bátor írói feladat vállalását üdvözölhetjük ebben a kötetében: megmutatni a paraszti világ új társadalmi állapotát, amelyben a gondolati elem éppen annyira otthonos, mint az intellektuálisabb jellegű közösségekben. Felfedezni és megmutatni, hogy a hősök gondolataikkal is emberek, nemcsak „izzadságukkal, emésztésükkel, étvágyukkal és nemiségükkel”, mint eddig a paraszti világot megmutató elbeszélésekben szokásos volt. Németh István kötetében már ennek ábrázolás-kísérletét üdvözölhetjük.

